

УДК: 330. 34 (477)

Мельник О.О. к. і. н., доцент
Таврійський державний агротехнологічний університет

ЕВОЛЮЦІЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ДОБИ КОЗАЧЧИНИ У XVII-XVIII СТ.

Анотація. Статтю присвячено питанням формування козацької земельної власності та її еволюція у козацькій державі у XVII-XVIII ст., впливу на земельні відносини Визвольної війни українського народу та оформлення козацтва у панівну верству. Досліджується вплив ліквідації козацької державності у XVIII ст., надання козацькій старшині статусу російського дворянства і нове покріпачення селян, та відновлення феодальної земельної власності

Ключові слова: козацьке землеволодіння, Визвольна війна, корпоративна власність, зимівник, приватна власність, козацька держава.

JEL code classification: B15, Q15

*Mel'nik A.A. Candidate of historical sciences, associate professor of social and human sciences
Tavria state agrotechnological university*

EVOLUTION OF LAND RELATIONS DAY COSSACKS IN XVII-XVIII CENTURIES

Abstract. In connection with the formation and legal registration of the Cossacks, Cossack begins to take shape land, as the germ of farm tenure type. Analysis of the formation and evolution of land relations day Cossack state can become a reliable basis for choosing optimal ways of further development of Ukraine as a democratic and prosperous state.

The origin of the Cossack tenure was due to colonization of vast steppes of southern Ukraine. The legal basis for land ownership Cossacks considered occupying vacant land. The acquired land Cossacks thus sought to consolidate by obtaining charters from the authorities, which was the legal basis for the formation of Cossack tenure. The main form of land tenure was Cossack village.

During the Liberation War (1648-1667 pp.) Formed the Ukrainian Cossack state. All previous acts of land subject to cancellation, and the land became public property. After the death of B. Khmelnitsky tendency to growth privileged position petty-noble land ownership.

At the end of the XVIII century. Ukrainian Cossack officers and nobles, losing Political Rights, trying to ensure its economic independence and focused on the accumulation of land. Possession of land acquired the status of private-inheritance-conditional and temporary.

Gradually petty-royal administration refused to recognize the right to freely dispose of Cossack land, it took on debt, forced to sell. Again restored feudal land ownership.

Keywords: Cossack tenure, War of Liberation, corporate property Zimovniki, private property, Cossack state.

Постановка проблеми. У зв'язку з появою та правовим оформленням козацтва, як окремого стану українського суспільства у XVI столітті, починає оформлюватись козацька земельна власність, як зародок землеволодіння фермерського типу. Це було початком становлення національної системи землеволодіння. Проте подальший перебіг подій, особливо входження України до складу Московської держави, за договором 1654 р., починає поступово змінювати ситуацію в аграрних відносинах. Після ліквідації Гетьманщини наприкінці

XVIII століття знову відновлюється феодальна земельна власність.

Аналіз становлення та еволюції земельних відносин доби козацької державності може стати надійною основою свідомого вибору оптимальних шляхів подальшого розвитку України як демократичної і можливої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем розвитку відносин власності на землю періоду становлення, розвитку та ліквідації Козацької державності XVII-XVIII ст. присвячено

праці як вчених-економістів П. Саблука, Царенка О.М., Васильєвої Р., Смолки А., так і істориків: Грушевського М.С., Багалія Д.І., Тютюнника В.В., Склокіна В. В., Щербака В.О. [1].

Ціль роботи. Аналіз процесу розвитку відносин земельної власності в Україні доби козаччини, та вплив цих процесів на формування ринкових земельних відносин в аграрному секторі сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Зародження козацького землеволодіння було зумовлено, насамперед, колонізацією південних степових просторів України. Спершу влада не чинила жодних перешкод мисливству та рибальству. Згодом на прибутковість промислу звернули увагу місцеві урядовці, які почали збирати податки з його учасників до державної казни. На середину XVI ст. більшу частину уходів уже контролювала влада. Близьке сусідство з татарами не сприяло розвитку традиційного для українців заняття – землеробства. На Запорозжжі та інших південних окраїнах про землеробство не знайдено документальних свідчень аж до Національно-визвольної війни середини XVII ст. Правовою основою володіння землею козаки вважали зайняття вільних земель (займанщина). Здобуті таким чином землі козацтво прагнуло закріпити шляхом одержання жалуваних грамот від представників влади, що стало юридичною основою формування козацького землеволодіння. Цей процес був тісно пов'язаний зі зміцненням козацького імунітету внаслідок заснування Запорозької Січі та організації реєстрового війська.

За реформою короля Стефана Баторія 1578 р. 500 козаків приймалися на державну службу і наділялись правом володіння землею, якою вони користувалися. Через брак грошей у державному бюджеті і необхідності мати військові сили для оборони південних кордонів, влада розраховувалась землями «Дикого поля», на схід від Дніпра [2, с. 397]. Таким чином було легітимізовано ще одне джерело козацького землеволодіння – плата за службу. До так званих «служилих», які отримували землю від офіційної влади за службу, маємо віднести козака Омеляна Івановича, якому

король Сигізмунд-Август у 1571 році видав жалувану грамоту «на землю Сиверу по берегам Ворскли за військову службу маєт Омелян Іванович сам, жона його, так же діти і потомки його власніє, тим правом і порядком оную землю Сиверу по двух берегах Ворскли от шляху Санчаровського на низ до рубежа Жарковича Артемкових пісков зо всіма землями» [3, с. 13]. Проте місцеві урядовці усіяко намагалися забрати землі козаків, які вмерли або загинули на війні, про що реєстрові скаржилися королю. Набуття земельних угідь козаками могло відбуватися через укладання угод купівлі-продажу.

Можемо спостерігати, як приватне землеволодіння поступово розвивалось через привласнення спільних земель. Давність фактичного користування і володіння землею закріпляла і право розпоряджатись нею, тобто утворювала право повної приватної власності [4, с.15].

Основною формою козацького землеволодіння був хутір, де крім землеробства і тваринництва займалися і промислами. Відомо, що на території Запоріжжя хутори називались зимівниками. Виникнення зимівників зумовлено колонізацією степових просторів Причорномор'я, а не військовими змаганнями між осілим землеробським населенням лісової смуги і кочовим світом, як це подавали деякі попередні дослідники козацтва [5, с. 27]. Ці землі козаки здобували частково займанщиною неосвоєних земель, частково — купівлею. Як правило, працювали на землі самі власники та члени їх родин.

Під час Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування (1648—1667 рр.) утворилась Українська козацька держава, що вела боротьбу за об'єднання всіх українських земель під гетьманською булавою. Всі попередні земельні акти підлягали скасуванню, а земля стала власністю Війська Запорозького.

В Українській козацькій державі було знищено велике і середнє феодальне землеволодіння польських магнатів і шляхти, католицької церкви. Поширилися такі форми власності, як державна і приватна. У приватному володінні залишалися землі православних монастирів і вищого духо-

венства, дрібної української шляхти, козаків і міщан. Землю почали вільно продавати і купувати. Державною власністю – вільними військовими маєтностями – стали землі королівщини (близько 150 міст і містечок), магнатів і шляхти (майже 1500 поселень), католицької церкви (50 маєтків). Вони перейшли в управління Скарбу Війська Запорозького. Верховним розпорядником цієї землі був гетьман, на місцях розпоряджалися нею полковники і сотники [6, с.139].

За «Зборівським договором» 1649 «...на визволену територію мали вернутися королівські, властиво — шляхетські власті і взяти у свої руки всі ті економічні й юридичні прерогативи, які їм прислужували перед великим повстанням, перед українським свободженням. Результати його для широких мас властиво перечеркувалися відразу; всі зусилля і жертви, вся кров і страждання ставали даремними. Се було так страшно, що гетьманське правительство не рішається навіть признатися з сим перед ширшими кругами: одно затаює, иньше в переведенню силкується обставити можливо так, щоб воно як найменше дражнило людність». [7, с.4].

«Березневі статті» (1654) завершили процес оформлення козацтва як самостійного військово-службового стану та козацької власності на землю. Стаття сьома декларувала недоторканість козацьких земель і маєтків та їх спадкування козацькими вдовами та дітьми. Козацтво збільшилося чисельно, перетворившись на юридично вільний привілейований стан [8, с.26]. Козаки вільно продавали і купували землю, засновували слободи, організували господарство. До 80 % населення вважали себе козаками.

Козацька старшина володіла приватними землями, розпоряджалася та користувалася ранговими (службовими, бенефіціальними) землями. Старшина збільшувала землеволодіння шляхом займанщини, купівлі землі у козаків і селян, зверталася без відома гетьмана до російського царя з проханням пожалування земель. За договором 1654 р., лише гетьману надавалось право спадкового володіння.

В історико-економічній літературі є два

погляди щодо сутності козацької земельної власності. По-перше, вона характеризується як корпоративна та умовно-службова, передана державою не окремій особі, а корпорації козаків за умови державної військової служби власним коштом. По-друге, частина дослідників вважає козацьку власність на землю приватною з правом успадкування, юридично ідентичною до шляхетського землеволодіння [9, с. 76].

Після смерті Б. Хмельницького посилювалася тенденція до зростання привілейованого становища старшинсько-шляхетної земельної власності. Старшинське угруповання на чолі з гетьманом І. Виговським у Гадяцькому договорі 1658 р. з Польщею ставило питання про надання українській старшині та шляхті права на землю і феодальні привілеї. Однак цей договір поляки не ратифікували.

У Лівобережній Україні за часів Гетьманщини (кінець XVII - остання третина XVIII ст.) розвиток аграрних відносин визначали такі процеси.

Поступово посилювались адміністративні та контрольно-регулятивні функції Російської держави щодо економічного використання українських земель. Верховним власником і розпорядником усієї землі був царський уряд, який втручався в аграрні відносини в Україні, затверджував гетьманські універсали на землі. Гетьман не міг розпоряджатися маєтками, які були відведені царськими грамотами. Український гетьман вважався головним розпорядником земель Війська Запорозького. Старшинські права на землю підтверджували чи змінювали на Генеральній військовій раді при обранні кожного нового гетьмана, а потім розсилали установам у вигляді статей, що регламентували аграрні відносини. Гетьманський уряд спрямовував політику на зміцнення старшинського землеволодіння, в якому вбачав опору автономії України.

Відновилася та зміцніла феодальна власність на землі української козацької старшини і шляхти, які домоглися прав дворян Російської імперії та церкви, а також церковно-монастирська власність.

Козацька старшина і українська шляхта, втрачаючи політичні права у сфері авто-

номії, намагалися забезпечити власну економічну незалежність і зосередили увагу на нагромадженні земельних володінь і господарській діяльності. Сформувалась єдина старшинсько-шляхетська привілейована соціальна верства, володіння землею набуло статусу приватно-спадкового та тимчасово-умовного. Спадкова земельна власність була об'єктом купівлі-продажу, обміну, дарування, застави при торговельних операціях. Тимчасово-умовні володіння надавалися з фонду вільних військових маєтностей на основі царських і гетьманських універсалів на «ранг» або «на підпиртя дому» [10, с.165]. Старшина намагалася перетворити рангові маєтки на спадкові. Джерелами зростання старшинського землеволодіння були також займанщина вільних земель; скуповування, часто примусове, або загарбання козацьких і селянських земель, нерідко насильницьке загарбання. Відбувалася внутрішня колонізація землі, зростали сільськогосподарські угіддя. Розвивалася земельна власність російських та інших неукраїнських осіб.

Гетьман І. Мазепа в 1708 р. підтвердив ухвалу царського уряду щодо заборони вписувати селян у козацькі реєстри. Вільні військові маєтності передавалися у власність або розпорядження старшини та церкви. Селяни ставали користувачами землі, при її купівлі-продажу вказували селянські повинності на користь власників землі. Суд не визнавав звичаєвого права селян на землю і посилався на Литовський статут, який залишався основним правовим документом у Гетьманщині [11, с. 29].

За гетьмана Д. Апостола основний земельний фонд було роздано. Понад 35 % оброблюваних земель Гетьманщини були приватною власністю старшини. Відмінність між спадковим і тимчасово умовним володінням практично зникла.

Питання юридичного закріплення прав старшини на землю було пов'язане з проблемою нобілітації старшини, оскільки за російськими законами землею монополювало дворянство. Українська старшина у проекті збірника законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743) прагнула спадково закріпити за старшиною і духовенством шляхетські права

(термін поширився в Російській державі за Петра I). Оскільки цей документ обґрунтував право Лівобережної України на самоврядування у межах Російської імперії, царський уряд його не затвердив. З метою збереження козацького стану царський уряд проводив спеціальні заходи. Так, укази 1739-1741 рр. забороняли купувати землі рядових козаків. Гетьман К. Розумовський видав у 1754 р. універсал, що обмежував насильства і зловживання старшини щодо козаків. Сенат у 1764 р. спеціальною грамотою наказав гетьманові К. Розумовському оформити документи на всі куплені у козаків землі. Було видано розпорядження щодо покарання покупців козацьких земель і повернення козакам земель безплатно.

У Слобідській Україні масове освоєння земель відбувалося під час і після Національно-визвольної революції. Наприкінці XVII ст. на її території мешкало до 100 тис. українців і 20 тис. росіян. Основою земельною власністю тут була «займанщина» вільних земель. Це було основне джерело походження земельної власності. «Таким чином набували свої ґрунти не тільки рядові козаки, а й козацька старшина, бо сей спосіб був стверджений царськими жалуваними грамотами, отже, мав правову законну підставу» [12, с. 144]. Козацька власність формувалася за рахунок урядових дарувань. Царський уряд здійснював політику так званих «заказних городів», згідно з якою російським дворянам забороняли купувати землі у південних повітах країни. Це сприяло зростанню землеволодіння українців, які служили у війську. У 1764 р. старшина Слобідської України отримала офіцерські чини і статус дворянства у зв'язку з ліквідацією козацьких полків [13, с. 134].

У Правобережній Україні козацьке землеволодіння було знищено на початку XVIII ст. Селянські та козацькі господарства залишалися здебільшого натурально-споживчими, оскільки для забезпечення сім'ї хлібом необхідно було мати наділ не менш ніж 1/3 волоки, тому з ринком була пов'язана переважно заможна верхівка селян: чиншові господарства, котрі мали не менше двох волів, орендарі землі у магна-

тів, селяни, які займалися ремеслом, торгівлею та промислами.

У 1764 р. українська шляхта та козацька старшина подали Катерині II «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии», в якому вимагали посилення особистої залежності селян, позбавлення їх прав переходу та запису в козаки, надання прав російського дворянства представникам української шляхти та козацької старшини, що дозволило б їм отримати монополні права на землю і посполитих. Відбувалася внутрішня колонізація землі, зростали сільськогосподарські угіддя. Розвивалася земельна власність російських та інших неукраїнських осіб.

Після ліквідації інституту гетьманства в 1764 р. юридичною основою для утвердження феодалної земельної власності стало генеральне межування – точне визначення земельних володінь поміщиків, козаків, селян, церкви, міст, що проводилося з 1766 по 1861 р., а також Генеральний (Рум'янцевський) опис Малоросії у 1765-1769 рр. [14, с. 6]. Українська старшина здобула права російського дворянства згідно з царськими указами 1781 р. і 1783 р. та «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р. Українське населення поділили на стани, селянам заборонили переходити від одного власника землі до іншого, отже, кріпосне право було остаточно оформлено. Українська старшина мала право володіти землею і селянами, засновувати підприємства, організувати ярмарки і торги, звільнялася від податків і обов'язкової військової служби, не могла піддаватися тілесним покаранням. У кінці XVIII ст. на Лівобережжі налічувалося близько 100 тис. українських дворян, з них 130 мали понад чверть мільйона кріпосних. Відбувалося обмеження та знищення українського козацтва як привілейованої соціальної верстви та козацького господарства.

Список літератури

1. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні / П.Т. Саблук. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 396 с.;
2. Царенко О.М., Захарчук А.С. Економічна історія України і світу. Навчальний посібник. / О.М.Царенко, А.С.Захарчук. - Суми, „Університетська книга”, 2000. - 310 с.;
3. Панченко П.П. Аграрна історія України: Навч. посіб. для студ. і викл. с.-г. закл. освіти I-IV рівнів акредитації / П.П. Панченко, Ю.Ф. Мельник, В.А. Вергунов. – К.: ВЦ «Просвіта», 2007. – 523 с.;
4. Васильєва Р., Смолка А. Соціально-економічна політика Б.Хмельницького / Р. Васильєва, А. Смолка // Економіка

Висновки. Історичну еволюцію козацького стану та їх земельної власності характеризують їх поступове обмеження і знищення. Чисельність реєстрових козаків зменшувалась. За даними «Березневих статей», вона становила 60 тис. осіб. За «Новими статтями» гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Мазепи - по 30 тис. У наступних гетьмансько-московських статтях пункту «чисельність козаків» взагалі не була названа. За матеріалами ревізії 1763-1764 рр. чисельність козаків становила близько 31 %.

Економічне становище козаків погіршувалося. У 1783 р. після юридичного оформлення кріпосного права царський уряд перевів «підпомічників» у державні селяни із збереженням особистої свободи і правом на володіння землями. Вони сплачували податки та відбували визначені державні повинності. Заможні виборні козаки або перейшли до стану козацької старшини, або записувались у міщани, займалися ремеслом і торгівлею.

До початку XVIII ст. суд Гетьманщини визнавав право займанщини при виникненні земельних суперечок. Козацькі землі за відсутністю документів на право власності визнавалися за умови запису в документах полкових канцелярій упродовж року. Поступово старшинсько-царська адміністрація відмовлялася визнавати право козаків вільно розпоряджатися землею, її забирали за борги, змушували продавати. Господарське становище козаків погіршувалося через військову службу, участь у війнах Російської держави, охорону південних кордонів від татар, постої офіцерів і солдатів російської армії у дворах простих козаків, виконання ними гужової повинності, участі у будівництві та ремонті каналів, фортець. Внаслідок збідніння господарства козаки були змушені залишати військову службу, виходити з козацького стану, займатися промислами, торгівлею, йти на заробітки.

України. - 1995. - №11. – С. 73-80; .

5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. Т.8. / М.С.Грушевський. - К.: Наук. Думка, 1995.-856 с.
6. Щербак В.О. Історія українського козацтва: нариси у 2 т./ В.О. Щербак [Редкол: Смолій (відп. Ред) та інші.] – Київ.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія».- 2006.- Т.1. – 800 с.
7. Каманин И. К вопросу о казачестве до Б.Хмельницкого / И. Каманин // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн.8. - К., 1894. С.11-17.
8. Олійник О.Л. Запорозький зимівник [Електронний ресурс] / О.Л. Олійник.- Режим доступу: <http://www.cossackdom.com>
9. Смолка А. Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини / А. Смолка // Історія народного господарства та економічної думки України. – 1997. – Вип. 29. – С. 136-146.
10. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О. Апанович. - К.: Варта, 1994. — 96 с.
11. Васильєва Р., Смолка А. Соціально-економічна політика Б.Хмельницького / Р. Васильєва, А. Смолка // Економіка України. - 1995. - №11. – С. 73-80
12. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. — К.: Генеза, 1994. — 367 с.
13. Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / Укладач Іван Бутич. - К., 2002. - С. 29
14. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій . - Х.: Дельта, 1993. - 256 с.
15. Луценко Марія Формування землеволодіння козацької старшини як економічний чинник генези дворянства слобідсько-української губернії у XVIII ст. / Марія Луценко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль.: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. - 2012. – Вип. 2. – 303 с.
16. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.: покажчик населених пунктів / уклад.: Л. А. Попова, К. Г. Ревнивцева ; ред. І. Л. Бутич . – Київ : Центральний держ. історичний архів УРСР, 1959 . – 185 с.

Reference:

1. Sabluk P.T. (2006) Rozvitok zemelnih vidnosin v Ukrayini. K.: NNTs IAE, 396 p.;
2. Tsarenko O.M., Zaharchuk A.S. (2000) Ekonomichna istoriya Ukraini i svitu. Navchalniy posibnik. Sumi, „Universitetska kniga”, 310 p.;
3. P.P. Panchenko, Yu.F. Melnik, V.A. Vergunov (2007) Agrarna istoriya Ukraini: Navch. posib. dlya stud. i vinkl. s.-g. zakl. osviti I-IV rivniv akreditatsiyi. K.: VTs «Prosvita», 523 p.;
4. Vasileva R., Smolka A. (1995) Sotsialno-ekonomichna politika B.Hmelnitskogo. *Ekonomika Ukrayini*. - 1995. -№11. – С. 73-80; .
5. Grushevskiy M.S. (1995) Istoriya Ukrayini-Rusi: V 11 t. 12 kn. T.8. K.: *Nauk. Dumka*, 856 p.
6. Shcherbak V.O. (2006) Istoriya ukrayinskogo kozatstva: narisi u 2 t. [Redkol: Smoliy (vidp. Red) ta inshi.]. *Kiyiv.: Vid.dim «Kievo-Mogilyanska akademiya»*, Vol.1, 800 p.
7. Kamanin I. (1984) K voprosu o kazachestve do B.Hmelnitskogo. Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora Letopistsa. Kn.8. K., p.11-17.
8. Oliynik O.L. Zaporozkiy zimivnik. Retrieved from: <http://www.cossackdom.com>
9. Smolka A. (1997) Agrarna politika ta zemelni vidnosini v Ukrayini u period Hmelnichchini. *Istoriya narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoyi dumki Ukrayini*, Vip. 29, p. 136-146.
10. Apanovich O. (1994) Ukrayinsko-rosiyskiy dogovor 1654 roku. Mifi I realnist. K.: *Varta*, 96 p.
11. Vasileva R., Smolka A. (1995) Sotsialno-ekonomichna politika B.Hmelnitskogo. *Ekonomika Ukrayini*, №11, p. 73-80
12. Ukrayina i svit: Istoriya gospodarstva vid pervisnoyi dobi i pershih tsivilizatsiy do stanovlennya industrialnogo suspilstva (1994). K.: *Geneza*, 367 p.
13. Universalii Ivana Mazepi 1687-1709 (1992) [Ukladach Ivan Butich]. K., p. 29
14. Bagaliy D.I. (1993) Istoriya Slobidskoyi Ukraini. H.: *Delta*, 256 p.
15. Lutsenko Mariya (2012) Formuvannya zemlevolodinnya kozatskoyi starshini yak ekonomichniy chinnik genezi dvoryanstva slobidsko-ukrayinskoyi guberniyi u XVIII st. *Naukovi zapiski Ternopilskogo natsionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodimira Gnatyuka*. Seriya: Istoriya / [Za zag. red. prof. I. S. Zulyaka]. *Ternopil.: Vid-vo TNPU im. V. Gnatyuka*, Vip. 2, 303 p.
16. Generalniy opis Livoberezhnoyi Ukraini 1765-1769 rr.: pokazhchik naselenih punktiv (1959) [uklad.: L. A. Popova, K. G. Revnivitseva ; red. I. L. Butich]. *Kiyiv : Tsentralniy derzh. istorichniy arhiv URSR*, 185 p.